

*Бут В. П., кандидат психологічних наук, доцент,
заступник міністра МНС України (м. Київ)
Школяр Є. В., ад'юнкт кафедри психології діяльності
в особливих умовах та педагогіки Академії пожежної
безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)*

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті визначено основні погляди різних авторів на структуру психологічної готовності до діяльності в особливих умовах.

Ключові слова: психологічна готовність, структура готовності, особливі умови діяльності.

В статье определены основные взгляды разных авторов на структуру психологической готовности к деятельности в особых условиях.

Ключевые слова: психологическая готовность, структура готовности, особые условия деятельности.

Different authors' basic points of view on the structure of psychological readiness to the activity under special conditions are determined in the article.

Key words: psychological readiness, the structure of readiness, special conditions of the activity.

Постановка проблеми. Професійна діяльність завжди була у центрі уваги науковців як об'єкт наукового дослідження. Особливої уваги ця проблематика набуває, коли діяльність характеризується наявністю стрес-факторів, проходить в умовах екстремальності та підвищеної напруженості праці.

Процес психологічної підготовки фахівців до службової діяльності в особливих умовах завжди динамічний і суперечливий. У ході даного процесу формуються, удосконалюються та розвиваються специфічні знання, уміння, навички та якості особистості працівника. Але навіть у фахівців, що мають рівні показники професійної підготовки, результати службової діяльності можуть бути різні, через відмінності в стані психологічної готовності.

В літературних джерелах немає єдиного бачення понять «особливі умови», «психологічна готовність», як і немає єдності стосовно структури психологічної готовності до особливих умов діяльності, вивчення якої є важливим напрямом наукового дослідження, адже зазначена готовність формується в процесі професіоналізації індивіда, тим більше ризико-небезпечних видів діяльності.

З огляду на це проблематику ми вбачаємо у виділенні необхідних компонентів психологічної готовності до діяльності в особливих умовах.

Аналіз досліджень за даним напрямом. Психологічна готовність до діяльності в особливих умовах - важлива характеристика, яка потребує детального

вивчення структури та окремих її компонентів. Аналізуючи різні підходи до досліджуваного поняття, ми стверджуємо, що вчені вбачають різну структуру психологічної готовності індивіда до діяльності в особливих умовах.

Деякі відомі науковці (Г.В. Ложкін, С.П. Мосов, О.Р. Охременко та ін.) розглядають психологічну готовність не тільки як сукупність якостей особистості, а також і як психічні стани [9, 11].

Результати досліджень, які провели М.І. Дяченко та Л.А. Кандибович [5], показали, що динамічну структуру стану психологічної готовності до складних видів діяльності становлять такі взаємопов'язані компоненти, як: усвідомлення власних потреб, вимог суспільства, колективу або поставленого завдання; свідоме ставлення до цілей, досягнення яких приведе до задоволення власних потреб або виконання поставленого завдання; осмислювання та оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного в минулому з рішенням завдань і виконанням вимог подібного роду; визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш ймовірних способів розв'язку завдань або виконання вимог; прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату; мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання в досягненні мети.

Вивчаючи механізм формування ставлення індивіда до ситуації, для

розв'язання якої необхідна рухова діяльність, О.Р. Малхазов виокремлює когнітивну, емоційну та мотиваційну складові, на основі яких індивід виділяє себе як суб'єкта діяльності і визначає смислову структуру та задачу дії [10].

Підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок, що суб'єкт діяльності повинен налаштуватися на певні конкретні дії, необхідні для досягнення поставленої мети, створювати необхідні умови для виконання службового завдання, а також робити підготовчі дії, проводити вправи, тренування, формувати схеми можливого розгортання подій, моделювати процес своєї діяльності в особливих умовах та умовах ризику. З початком практичних дій уважно стежити за зміною обстановки, оцінювати адекватність своїх дій, модель яких він побудував заздалегідь, прагнути не упустити можливості використання кращих за умови, що склалися, способів і засобів, що ведуть до досягнення мети, свідомо управляти собою тощо.

Психологічна готовність до діяльності визначає стан загальної готовності до діяльності. Дане твердження акцентує увагу на тому, що психологічна готовність є частиною багатосистемного утворення. При цьому сама психологічна готовність, являючи собою окремих елемент, існує як складна та багатокомпонентна одиниця.

Більшість науковців поділяють психологічну готовність на тривалу та короткочасну [3,5,15]. Тривала готовність має системний характер, представлена знаннями та досвідом особистості, а також ґрунтується на осмисленні важливості й необхідності конкретної професії в суспільстві, відповідальності перед соціумом. Короткочасна психологічна готовність – це особливий психічний стан людини, при якому наявні образи певної дії та стійка спрямованість свідомості на її виконання. Короткочасна готовність передбачає подолання тимчасових труднощів у конкретних ситуаціях, які не мають тривалої дії.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу твердження О. С. Тарновської, яка зазначає, що психологічна готовність складається з трьох взаємопов'язаних підструктурних елементів [15]:

- *функціонального* (мотиваційний, когнітивний, операційний);

- *емоційного* (націленість і мобілізованість щодо рішення професійних завдань, стан задоволеності професійною діяльністю і т.д.);

- *особистісного* (професійно важливі якості особистості: вольові, моральні, психологічні та ін.)

На нашу думку тривала готовність має більш тісний зв'язок з особистісним і функціональним компонентами, а короткочасна готовність, навпроти, має більш чітку направленість на емоційний компонент. Проте важливо зазначити, що даний поділ залишається досить умовним, і ми не можемо стверджувати, що інші структурні елементи не мають впливу один на одного в системі тривалої та ситуативної готовності.

Не менш важливим є твердження К.М. Дурай-Новакової, яка у структурі готовності до професійної діяльності як цілісного явища виокремлює такі складові компоненти: мотиваційний, орієнтаційно-пізнавально-оціночний, емоційно-вольовий, операційно-вольовий, настановно-поведінковий, розглядаючи її як систему властивостей, яка обумовлює усю структуру особистості [4]. Ми бачимо, що при такому підході тривалу готовність характеризують здебільшого мотиваційний, орієнтаційно-пізнавально-оціночний та настановно-поведінковий елементи, а емоційно-вольовий та операційно-вольовий, характеризують ситуативну готовність.

Досить повний зміст і структура психологічної готовності до командної діяльності майбутніх офіцерів, що забезпечує її успішне виконання, представлені у дослідженні В.Г. Мойсеєва [12]. У структурі готовності майбутніх офіцерів до командної діяльності він виділяє наступні компоненти:

- *мотиваційний компонент*: показує усвідомлення курсантом потреб і мотивів командної діяльності. Ієрархія потреб, що впливають на готовність до зазначеної діяльності випускника: у підвищенні бойової готовності, у передачі підлеглим своїх знань, навичок і вмінь; у вивченні підлеглих; у спілкуванні з підлеглими; у суспільній роботі; в оволодінні психолого-педагогічними знаннями; у самовдосконаленні; у проведенні психологічних досліджень; крім потреб у мотиваційний компонент входять мотиви підвищення бойової готовності; необхідність

Питання психології

усунення порушень військової дисципліни; інтерес до педагогічної діяльності; одержання більш високої посади; прагнення виділитися, вирізнитися, самоствердитися у власних очах; придбання корисних для служби знань, навичок і вмій; прагнення самоствердитися в очах товаришів по службі;

- *змістовно-оцінний компонент*: уміння прогнозувати наслідки ухвалених рішень; самооцінка вибору оптимальних дій; самооцінка психолого-педагогічних навичок, знань і вмій; знання особливостей підлеглих і їх облік у педагогічній діяльності; розуміння особливостей командної діяльності в підрозділі; самооцінка підготовки до розв'язку педагогічних завдань; вистава про командну діяльність командира; усвідомлення завдань командної діяльності;

- *емоційно-вольовий компонент*: спритність та кмітливість у складних педагогічних ситуаціях; емоційно-позитивне відношення до командної діяльності; починання та новаторство в педагогічних задумах і діях; почуття відповідальності за результати педагогічної праці; уміння ставити мету командної діяльності; наполегливість і завзятість у досягненні педагогічних цілей; уміння ухвалювати педагогічно обґрунтовані розв'язки в екстремальних ситуаціях; стійкість проти впливу інших людей і їх дій;

- *мобілізаційно-налаштовувальний компонент*: уміння настроюватися на навчання й виховання різних категорій особового складу; уміння зберігати витримку й самовладання при негативних педагогічних результатах; налаштованість на проведення занять; енергія й активність у подоланні труднощів командної діяльності; мобілізація на командну діяльність в екстремальних ситуаціях; керування своїми станами у звичайних ситуаціях;

- *комунікативний компонент*: уміння долати конфліктні ситуації; уміння переконувати різні категорії підлеглих; здатність установлювати вірний тон взаємин при спілкуванні з підлеглими, рівними й начальниками; уміння встановлювати спілкування між об'єктами й суб'єктами навчально-виховного процесу; знання, уміння й навички педагогічного спілкування; уміння визначати виховні можливості підлеглих і використовувати їх у

педагогічній діяльності; володіння методикою виховної роботи;

- *конструктивний компонент*: уміння проектувати діяльність суб'єкта й об'єкта командної діяльності; уміння аналізувати педагогічні ситуації;

- *гностичний компонент*: уміння прогнозувати діяльність об'єкта; уміння передбачити виникнення педагогічних ситуацій; уміння визначати причини виникнення педагогічних ситуацій;

- *організаторський компонент*: уміння організувати оволодіння психолого-педагогічними знаннями суб'єктів виховної роботи; уміння організувати індивідуальну й колективну діяльність; уміння організувати навчально-виховний процес.

Відзначаючи досить повну розробленість В.Г. Мойсеєвим змісту та структури готовності до командної діяльності, слід зазначити, що автор практично не приділив уваги методиці формування груп відповідних мотивів, знань, вмій, а готовність до діяльності в особливих умовах не розглядав взагалі.

Отже, бачимо, що спроби розкрити структуру психологічної готовності до діяльності робилися багатьма авторами.

Мета дослідження полягає в узагальненні науково-теоретичних поглядів вчених на структуру психологічної готовності до різних небезпечних видів діяльності.

Виклад основного матеріалу. З огляду на поставлену проблему можна підтримати думку М.С. Корольчука, який вважає, що ефективно подолання труднощів в умовах екстремальної ситуації неможливе без вольових зусиль, без свідомої мобілізації всіх сил в умовах необхідності реалізації власних дій та управління власним станом.[8].

З урахуванням цих характеристик ми можемо говорити, що автор виділяє важливі складові психологічної готовності, які в загальному вигляді торкаються мотиваційної, вольової, когнітивної та емоційної сфер особистості.

Аналогічної точки зору з М.С. Корольчуком дотримується А.Т. Іваницький [6], який у свою чергу серед структурних компонентів психологічної готовності працівника МВС виділяє:

- *мотиваційний* (розуміння й усвідомлення державного значення й важливості правоохоронних завдань, любов

Питання психології

до професії, свідоме прагнення до подолання труднощів);

- *емоційно-вольовий* (стійкість до тривалих напружених навантажень, ризику, небезпеки, відповідальність, самостійність, рішучість, цілеспрямованість, непідкупність, наполегливість, віру у свої сили);

- *пізнавальний* (уявлення про майбутні вимоги, умови, труднощі; уміння розуміти й оцінювати мотиви поведінки та явища);

- *регуляторний* (управління своїми емоціями, саморегуляція при нарузі та втомі, мобілізованість на виконання поставлених завдань).

Вивчаючи придатність людини до правоохоронної діяльності, І.В. Платонов [13] визначає основні структурні складові психологічної готовності:

- *мотиваційна готовність* (система мотивів, які зумовлюють активність індивіда до зазначеної діяльності);

- *загальна професійна готовність* (рівень розвиненості знань, вмінь, навичок і рівень сформованості психічних пізнавальних процесів, необхідних молодому фахівцю на початковому етапі правоохоронної діяльності);

- *емоційно-вольова готовність* (здатність до саморегуляції своєї поведінки у ситуаціях пов'язаних з правоохоронною діяльністю відповідно до законодавства).

Розкриваючи структуру готовності до діяльності майбутнього офіцера пожежної охорони О.В. Бикова [1] виділяє такі компоненти:

- *морально-психологічна готовність*: мотиваційний, морально-орієнтаційний, пізнавально-операційний, емоційно-вольовий, психофізіологічний, оцінно-змістовий;

- *командирська готовність*: природний талант лідера, авторитет, найвище розуміння соціальної значущості бойового завдання, відповідальність, інтуїція, активність, оптимізація власної управлінської діяльності, сміливість, рішучість, врівноваженість, впевненість, переконливість, чіткість команд, оперативність у прийнятті рішень, готовність до ризику;

- *авторитативна готовність*: спонукальний, регулятивний, трансформативний, інформативно-пізнавальний, регенеративний, виховально-дисциплінуючий, морально-етичний,

авторитетно-престижний, посадовий, управлінський, лідерський і харизматичний;

- *креативна готовність*: генератор ідей, високі здібності, активна евристична творчість, професійне честолюбство, інсантність, гнучкість розуму, дивергентність, пошук, висока загальнонаукова підготовка, глибина знань і ємність тезаурусу, високий науковий авторитет, розвинена інтуїція;

- *комунікативна готовність*: психологічна сумісність незалежно від авторитетів групи, колективу, активна життєва позиція, відданість обов'язку, єдність поглядів з колективом, професійне товариство, взаємодопомога, повага до колег, до правил співжиття, здатність до самовиховання, самокритичність, відсутність егоцентризму, здатність до спілкування, володіння ситуаціями професійного мовлення.

Деякі відомі вчені (Б.П. Бархаєв, О.Г. Караяні, В.Ф. Перевалов, І.В. Сиромятников) [14] вважають і обґрунтовано стверджують, що психологічна готовність військовослужбовця являє собою націленість та мобілізованість психіки для подолання труднощів у процесі бойової діяльності. Названі науковці, розробляючи свій власний підхід до класифікації компонентів психологічної готовності виокремлюють:

- *мотиваційні* (намагання подолати труднощі і виконати бойову задачу, проявити сміливість, самоствердитись в колективі і т.д.);

- *пізнавальні* (уявлення про труднощі майбутнього бою, оцінка своїх можливостей, в їх подоланні);

- *емоційні* (переживання відчуття впевненості або невпевненості у власній готовності для подолання труднощів та виконання завдання);

- *вольові* (рішучість виконати завдання, не дивлячись на наявні перешкоди).

Такої ж думки дотримується і відомий науковець В.О. Бодров, досліджуючи придатність особистості льотчика до професійної діяльності. Він не обмежується тільки професійними характеристиками, але й виділяє мотиваційну, когнітивну, психомоторну, емоційно-вольову, темпераментну та характерологічну сфери особистості [2].

Згідно з О.М. Кокун, тривала готовність формується протягом тривалого часу професійної підготовки та безпосередньої

Питання психології

діяльності фахівця і характеризує його потенційну психологічну здатність до виконання різних завдань під час здійснення діяльності в екстремальних умовах. Ситуативна ж є наслідком тривалої готовності та характеризує існуючу на даний момент психологічну здатність до виконання конкретних професійних завдань в таких умовах. Далі автор зазначає, що короткочасна готовність у фахівця може бути відсутня в зв'язку із хворобою, травмою, пораненням та іншими причинами, дана готовність не можлива без наявності тривалої готовності [7].

Викладаючи свої думки, науковець у тривалій психологічній готовності фахівця до діяльності в екстремальних умовах [7] виділяє такі складові:

- *моральну готовність* (усвідомлення обов'язку, відповідальності, безпеки для власного життя, соціального та особистісного сенсу професійної діяльності, активна життєва позиція, самокритичність, потреба у професійному самовдосконаленні);

- *вольову готовність* (впевненість у собі, зібраність, організованість, сміливість, рішучість, самоконтроль, витримка, готовність до ризику);

- *комунікативну готовність* (наявність загальних та професійних комунікативних якостей: комунікабельності, переконливості, володіння професійною мовою, вміння віддавати чіткі команди, повага до колег, готовність до взаємодопомоги та ін.);

- *загальнопсихологічну готовність* (оптимальний рівень особистісної тривожності, високі здібності саморегуляції психічного стану; розвинуті інтелектуальні якості, розвинені здібності до планування, моделювання, програмування, оцінки результатів діяльності тощо).

- *мотиваційну готовність* (відданість професії, переконання в її необхідності, потреба у самовдосконаленні, в успішному вирішенні професійних завдань, бажання досягти успіху й показати себе з кращого боку та ін.)

- *когнітивну готовність* (знання професійних обов'язків, функцій, оцінка їх суспільної значущості, знання способів, методів, засобів вирішення професійних завдань, усвідомлення своїх можливостей, здібностей, знання особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності та ін.);

- *креативну готовність* (здатність генерувати ідеї, гнучкість розуму та ін.);

- *орієнтаційну готовність* (знання і уявлення про особливості й умови професійної діяльності, її вимоги до особистості);

- *операційну готовність* (наявність вмінь і навичок, необхідних для вирішення професійних завдань, володіння способами і прийомами професійної діяльності, здатність до модулювання своєї діяльності та антиципації);

- *оцінювальну готовність* (адекватна самооцінка своєї професійної підготовленості та відповідності результатів вирішення професійних завдань у відповідності з вимогами).

Короткочасній психологічній готовності цей же дослідник приписує такі компоненти:

- *мотиваційна готовність* (мотивація на виконання безпосередніх професійних завдань);

- *орієнтаційна готовність* (знання і уявлення про особливості та умови поточної діяльності, вирішуваних у ній завдань, вимог, які вона висуває до особистості та ін.);

- *операційна готовність* (актуальна можливість до реалізації наявних вмінь і навичок, необхідних для вирішення професійних завдань);

- *оцінювальна готовність* (адекватна самооцінка своїх можливостей щодо вирішення поставлених задач);

- *емоційна готовність* (оптимальний рівень ситуативної тривожності, позитивна настроєність на вирішення професійних завдань, зібраність, впевненість у своїх силах та ін.).

Висновок Теоретичний аналіз різних поглядів на сутність психологічної готовності дозволяє стверджувати, що у науковців не склалося єдиного розуміння щодо дефініції «психологічна готовність», більше того, не запропоновано чітко визначеної структури психологічної готовності до діяльності в особливих умовах.

Ми вважаємо, що психологічна готовність до професійної діяльності, зокрема до діяльності в особливих умовах складається з таких компонентів: мотиви вибору професії, позитивне ставлення до неї протягом діяльності, професійно значущі якості особистості, емоційна, вольова та інтелектуальна сфери особистості, що безумовно, тісно пов'язанні між собою. У

Питання психології

зв'язку з цим, структурні елементи психологічної готовності, що розглядаються, повинні відображати професійно важливі якості та психічні стани, що будуть сприяти успішному виконанню поставлених завдань згідно з чинним законодавством та вимогами суспільства.

Виділяючи різні компоненти, необхідно зазначити, що потрібний стан психологічної готовності до діяльності в особливих умовах можливо оцінити безпосередньо в процесі виконання конкретного завдання. Поєднуючи їх в єдину схему, на нашу думку, слід виділити три найважливіші компоненти, як це відмічено у більшості дослідників:

- *мотиваційний* (бажання подолати труднощі, виконати бойове завдання, проявити при цьому професіоналізм, сміливість, мужність, самоствердитись в колективі);

- *когнітивний* (уявлення про труднощі бойового завдання, яке потрібно виконати, на основі попереднього досвіду; оцінка своїх можливостей на основі знань, умінь та навичок, набутих в процесі підготовки);

- *емоційно-вольовий* (оптимальний рівень переживаючих почуттів, впевненість чи невпевненість у власних силах, стійкість до тривалих психічних напружень, боротьба власного інстинкту самозбереження з необхідністю в подоланні труднощів).

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні кожного конкретного компонента психологічної готовності до окремих видів професійної діяльності, встановлення пріоритетності для окремих категорій професій, пов'язаних з особливими умовами.

Література

1. Бикова О.В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Бикова О.В. – К., 2001. — 21 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: учебное пособие для вузов / Бодров В.А. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 512 с.
3. Горностай П.П. Формирование психологической готовности старшеклассников к педагогической деятельности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Горностай П.П. – К., 1988. – 149 с.
4. Дурай-Новакова К.М. Формирование профессиональной готовности к педагогической деятельности. – М., 1983. – 356 с.
5. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. О. Психологические проблемы готовности к деятельности. – Минск: БГУ, 1976.
6. Иваницкий А.Т. Совершенствование психологической подготовки курсантов вузов МВД СССР к службе во внутренних войсках: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук. М.: ВПА, 1987. - 16 с.
7. Кокун О.М. Зміст та структура психологічної готовності фахівця до екстремальних видів діяльності /Проблеми екстремальної та кризової психології/ Збірник наукових праць. Вип. 7. – Харків: УЦЗУ, 2010. – С. 181-189
8. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
9. Ложкін Г.В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Ложкін Г.В. – К.: МОУ, 2003 – 218 с.
10. Малхазов О.Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю: [монографія] / О.Р. Малхазов. – К.: Євролінія, 2002. – 320 с.
11. Мосов С.П. Соціально-психологічні аспекти професійної адаптації / С.П. Мосов, О.Р. Охременко. – К. : Химджест, 2004. – 121 с.
12. Муздыбаев К. Психология ответственности. Л.: Наука, 1983. – 256 с.
13. Платонов І.В. Структура психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності / Платонов І. В. // Психологія. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С. 320–326.
14. Психология и педагогика профессиональной деятельности офицера / [Б.П. Бархаев, А.Г. Караяни, В.Ф. Перевалов, И.В. Сыромятников] / - М.: Воениздат, 2006. – 488 с.
15. Тарновская А.С. Формирование психологической готовности студентов университета к педагогической деятельности в школе: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / НИИ психологии УССР /А. С. Тарновская. – К., 1991. – 20 с.